

С. Науменкова, д-р екон. наук, проф.

ORCID ID: 0000-0001-8582-6044

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна,

С. Міщенко, д-р екон. наук, проф.

ORCID ID: 0000-0002-1840-8579

Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, Україна,

В. Міщенко, д-р екон. наук, проф.

ORCID ID: 0000-0002-8565-2686

Державна установа "Інститут економіки та прогнозування НАН України", Київ, Україна

ЦИФРОВА ФІНАНСОВА ІНКЛЮЗІЯ ДЛЯ ПРИСКОРЕННЯ ДОСЯГНЕННЯ ЦІЛЕЙ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

Визначено зміст та основні складові цифрової фінансової інклюзії для прискорення досягнення цілей сталого розвитку в умовах повоєнного відновлення в Україні. Охарактеризовано складові інфраструктури надання цифрових фінансових послуг. На основі використання даних обмежень Світового банку здійснено кількісне оцінювання рівня цифрової фінансової інклюзії за основними напрямками фінансового обслуговування населення України та інших країн світу. Надано рекомендації щодо подолання існуючих бар'єрів для розширення цифрового доступу населення до фінансових послуг в Україні. Актуалізовано питання про визнання вільного доступу до інтернету фундаментальним правом кожної людини – цифровим правом.

Ключові слова: фінансові послуги, цифрова фінансова інклюзія, фінансові інститути, фінансові індикатори.

ВСТУП. Світовий банк та G20 приділяють значну увагу питанням фінансової інклюзії в умовах орієнтації на прискорення досягнення Цілей сталого розвитку (SDG), що зумовлено необхідністю вирішення проблем подолання бідності, залучення в офіційну фінансову систему широких верств населення та забезпечення економічного розвитку країн [1]. У Стратегії розвитку фінансового сектору України до 2025 р. [2] фінансова інклюзія визначена одним із п'яти актуальних напрямів поряд з такими, як макроекономічний та інноваційний розвиток, фінансова стабільність та розвиток фінансових ринків, що визначає необхідність продовження досліджень цифрового доступу населення до базових фінансових послуг на основі використання оновленого переліку індикаторів Світового банку. В Україні питання цифрової фінансової інклюзії набувають особливого значення. Масштабне руйнування інфраструктури в умовах війни посилює обмеженість доступу частини населення України до системи офіційного фінансового обслуговування, знижує рівень соціально-економічного захисту населення та створює додаткові ризики функціонування української економіки. Цифровізація фінансового простору спрямована на забезпечення високого рівня мобільності споживачів фінансових послуг та гнучкості фінансового обслуговування, що дозволяє використовувати фінансові продукти, пристосовані для потреб найбільш уразливих груп громадян з низькими та нестійкими доходами, і громадян, які не мають доступу до системи офіційного фінансового обслуговування через вимушену ізоляцію та наявність різних бар'єрів і перешкод.

НБУ, ФГВФО та НКЦПФР посилюють увагу до проблем цифрового розвитку громадян, свідченням чого є розробка спільного документа – "Рамки фінансових компетентностей дорослого населення України" [28], який визначає набір знань, умінь і навичок для підвищення рівня фінансової грамотності населення. Проте в умовах повоєнного відновлення української економіки доступність більшості населення до фінансових послуг визначатиметься не лише рівнем фінансової обізнаності громадян. Що впливає на забезпечення рівноправності доступу громадян до цифрового фінансового обслуговування? Які причини "фінансового виключення" населення із системи офіційного обслуговування? На наш погляд, доцільно більшу увагу зосередити на визначенні всіх існуючих

бар'єрів та обмежень при приєднанні громадян до системи офіційного фінансового обслуговування та оцінити, яка частина населення України в умовах повоєнного відновлення матиме реальну можливість доступу до фінансових послуг, використовуючи цифрові канали і сервіси.

ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ. Необхідність моніторингу доступності фінансових послуг за відповідними показниками було обґрунтовано групою науковців Світового банку в 2008 р. у відповідному дослідженні на цю тему [3]. У 2011 р. компанією Gallup Inc. за результатами опитування 150 тис. респондентів із 148 країн світу було сформовано базу даних Global Findex Database, яка стала основним джерелом інформації про те, як населення в різних країнах світу заощаджує, позичає, здійснює платежі та управляє ризиками. Останнє оновлення бази даних Global Findex відбулося в 2021 р. за результатами опитування майже 128 тис. респондентів у 123 країнах світу 150 мовами [4].

Фінансова інклюзія, за підходами Світового банку, визначається як наявність доступу споживачів до фінансових продуктів і послуг (з переказу коштів та платежів, збереження, кредитування та страхування), що відповідають їхнім потребам, є прийнятними та надаються на постійній основі [5]. За підходами Національного банку України, фінансова інклюзія розглядається у площині створення умов для залучення усіх сегментів населення та бізнесу до користування різноманітними фінансовими послугами, які доступні за інфраструктурою та ціною, офіційно урегульовані та відповідають потребам населення з метою стимулювання економічного зростання країни та зменшення соціальної нерівності в суспільстві [6]. "Цифровий порядок денний для Європи" [7] зосереджує увагу на вирішенні спільних завдань, у т. ч. щодо фінансової інклюзії. В умовах дематеріалізації грошей, широкого використання інформаційно-комунікаційних технологій суттєво розширюються можливості використання різноманітних інструментів та з'являються нові можливості для більш широкого охоплення населення фінансовими послугами та подолання існуючих бар'єрів доступу до фінансового обслуговування [8, с. 35–37; 9, с. 145-146, 10]. Fintech Revolution стрімко змінює платіжний простір і розкриває нові можливості для цифрового фінансового обслуговування на основі використання електронних грошей, мобільних

рахунків, випуску біометричних смарт-карток тощо [10]. Основні складові цифрової фінансової інклюзії визначили К. Лауер та Л. Тімоті [11]. Результати ґрунтовних досліджень проблем фінансової інклюзії відображено в публікаціях фахівців Світового банку під керівництвом Е. Деміргуч-Кунт [4, 12–14]. Зміст і детермінанти фінансової інклюзії розкрили Р. Винник [15], Л. Дудинець та О. Верней [16]. Переваги використання цифрових систем дослідили Н. Гражевська та А. Чигиринський [17]. Інституційним аспектам фінансової інклюзії присвячені роботи В. Корнівської [18], К. Краус, Н. Краус і Г. Поченчук [19]. Оцінювання рівня фінансової інклюзії для окремих регіонів України здійснювали Т. Майорова, І. Тимошенко, С. Урванцева, Р. Черняк та П. Луців [20, с. 68–71]. Вплив фінансової інклюзії на подолання проблем бідності та нерівності в суспільстві ґрунтовно дослідили такі зарубіжні вчені, як Е. Деміргуч-Кунт, Л. Клаппер, Д. Сингер [14]. Фінансова інклюзія також досліджується у площині підвищення фінансової грамотності та обізнаності населення, забезпечення фінансової стабільності, захисту прав споживачів [11, 21, 22]. Інтенсивність використання електронних і мобільних грошей у різних країнах

світу та в Україні, зокрема, не лише прискорює відкриття "шлюзу фінансової доступності", але суттєво підвищує ризики фінансових установ [9, с. 147–148, 151–153].

Отже, **метою статті** є оцінити рівень цифрового доступу населення до базових фінансових послуг в Україні порівняно з іншими країнами світу та надати рекомендації, спрямовані на підвищення рівня цифрової фінансової інклюзії для прискорення досягнення Цілей сталого розвитку в умовах повоєнного відновлення.

МЕТОДОЛОГІЯ. Для оцінювання рівня цифрового доступу населення до базових фінансових послуг на основі використання інноваційних сервісів та каналів фінансового обслуговування використано методи економіко-статистичного аналізу (порівняльного, агрегування, інтегральної оцінки). Розрахунки здійснено за авторською методикою на основі використання бази даних Світового банку (*Global Findex Database*), що містить результати загальнонаціональних репрезентативних обстежень на рівні фінансів домогосподарств за основними напрямками базового фінансового обслуговування в 2017 та 2021 рр. Основні етапи аналізу цифрового доступу населення до фінансових послуг представлено на рис. 1.

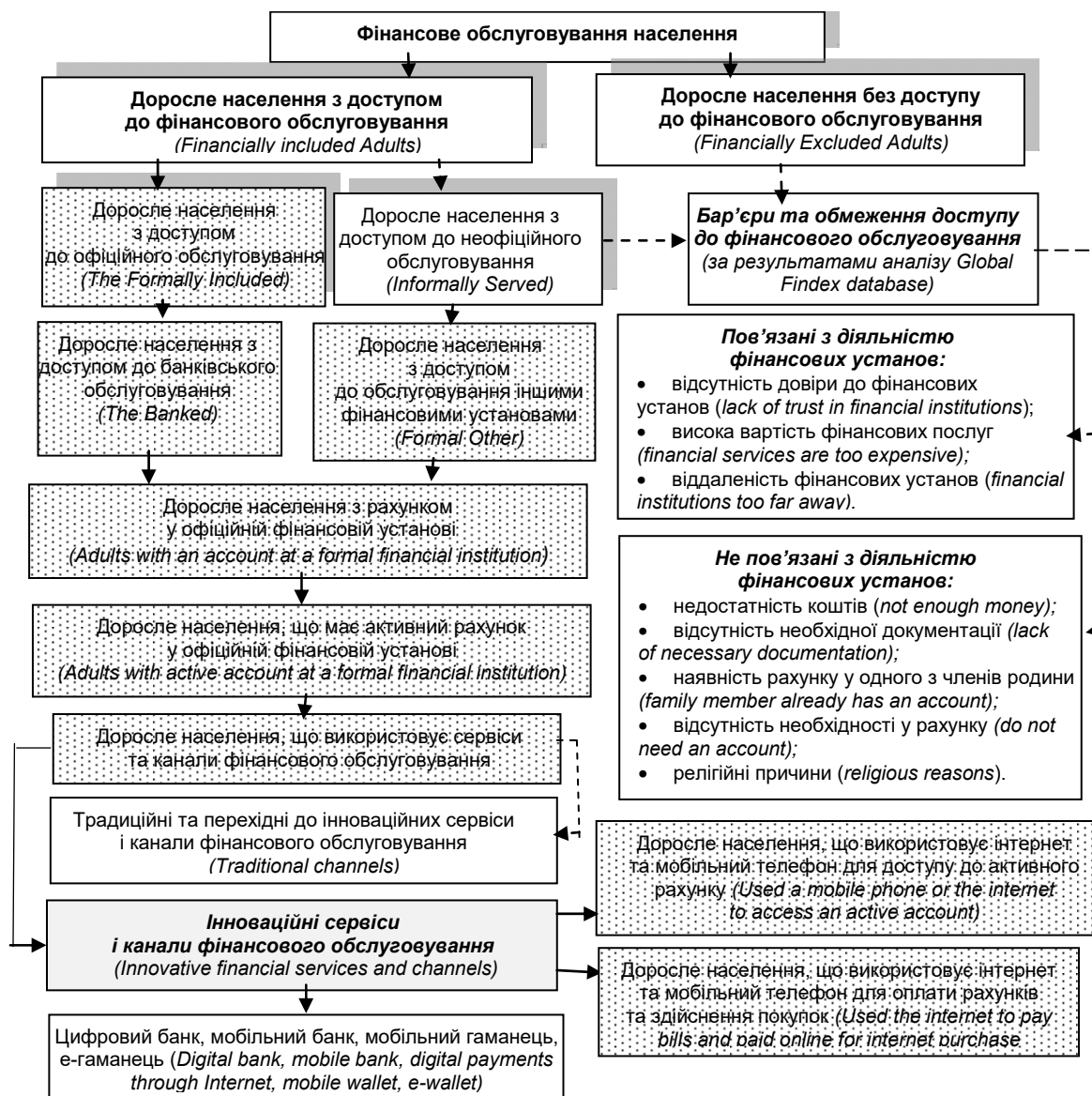


Рис. 1. Основні етапи аналізу цифрової фінансової інклюзії

Джерело: побудовано за авторською методикою [23, с. 198–199].

Дослідження рівня цифрового доступу населення до фінансових послуг ґрунтується на важливих теоретичних підходах до розкриття змісту поняття фінансова інклюзія [24, с. 137–138], а саме:

- фінансова інклюзія (*financial inclusion*) характеризує включеність дорослого населення країни (у віці старше 15 років) до системи офіційного фінансового обслуговування для отримання доступу до базових фінансових послуг, до яких, за підходами Світового банку, належать такі: грошові перекази та платежі, послуги із заощадження, послуги з кредитування, страхові послуги;
- відсутність доступу населення до системи офіційного фінансового обслуговування знаходить відображення у такому понятті, як фінансова виключеність (*financial exclusion*). Отже, фінансова інклюзія розглядається у площині збільшення частини населення, "включеного" до системи офіційного фінансового обслуговування. Можливі способи неофіційного або неурегульованого фінансового обслуговування не розглядаються;
- фінансова інклюзія (*financial inclusion*) та доступ до фінансів (*access to finance*) не є тотожними поняттями. Обмеженість у користуванні фінансовими послугами не обов'язково відбувається через відсутність доступу. Деякі громадяни можуть мати доступ до послуг банків та інших фінансових установ, але відмовляються від їх отримання з релігійних, культурних та інших міркувань, що є проявом добровільного "виключення" людини із системи фінансового обслуговування. В інших випадках обмеженість доступу до фінансових послуг може бути спричинена наявністю різних бар'єрів: інформаційних,

технологічних, цінкових, договірних та ускладнень, які перешкоджають такому доступу: військові дії, стихійні лиха, недостатній дохід, обмежений продуктивний ряд, що свідчить про примусовість такого обмеження;

- фінансова інклюзія розглядається у площині реального доступу споживачів до базових фінансових послуг, що характеризує своєчасне надання фінансової послуги у зручній для споживачів формі та за ціною, яка є прийнятною для споживача та економічно обґрунтованою (рентабельною) для фінансової установи, що її надає.

Оцінювання фінансової інклюзії відповідно до Global Findex здійснювалося з використанням показників доступу, якості, використання та впливу (*access, quality, usage and impact*) [4, 25]. Відповідно до підходів Світового банку доступ визначається наявністю інфраструктури надання послуг (фінансової установи, їхні філії та відділення, технічні засоби надання послуг, мережа агентів, засоби для дистанційного отримання послуг: інтернет, мобільний зв'язок тощо); якість фінансових послуг, що оцінюється у площині цінової доступності, безперервного надання послуг, ефективної системи захисту прав споживачів тощо; використання фінансової послуги, яка розглядається з позиції розуміння сутності послуги споживачем, фінансової грамотності населення, позитивного впливу послуги на якість життя.

Виклад основного матеріалу. Фінансова доступність, за визначенням фахівців Світового банку, є "наріжним каменем розвитку" [4]. Актуальність проблеми фінансової інклюзії зросла в умовах вимушеної пандемічної ізоляції, стимулюючи населення до більш активного використання цифрових каналів і сервісів (табл. 1).

Таблиця 1. Активізація цифрових платежів населенням різних країн світу після початку COVID-19

Показники	Європа та Центральна Азія	Україна	Країни, згруповані за рівнем ВНД на душу населення				
			високий	вище середнього	середній	нижче середнього	низький
1	3	4	5	6	7	8	9
Уперше здійснили цифрові платежі при покупках після початку COVID-19, % дорослого населення	8,4	6,5	н/д	9,6	7,6	5,8	н/д
Уперше здійснили цифрові платежі при онлайн-покупках після початку COVID-19, % дорослого населення	2,6	2,4	н/д	4	2,5	1,2	н/д
Уперше здійснили цифрові платежі при покупках, використовуючи мобільний телефон, після початку COVID-19, % дорослого населення, хто здійснили цифрові платежі	15,5	11,4	н/д	13,7	19,7	50,8	45,7

Джерело: складено авторами за даними Світового банку [4].

При дослідженні цифрового доступу населення до базових фінансових послуг доцільно звернути увагу на існуючі відмінності в поняттях *цифрова фінансова інклюзія* та *цифрове фінансове обслуговування*. Цифрове фінансове обслуговування охоплює широке коло споживачів (юридичних і фізичних осіб), послуги яким фінансові установи надають на основі цифрових технологій, у той час як цифрова фінансова інклюзія зосереджує увагу саме на групах населення, які мають обмежений рівень доступу до фінансового обслуговування та потребують допомоги в подоланні бар'єрів доступу до базових фінансових послуг [24, с. 140].

На наш погляд, для прискорення реалізації Цілей сталого розвитку в умовах повоєнного відновлення, а також в контексті реалізації Національної стратегії розвитку фінансової грамотності до 2025 р., актуалізується

питання виділення найбільш релевантних компетенцій для деяких конкретних цільових груп (жінки, літні люди, групи з низьким рівнем доходу, переміщені особи та ін.). Все більше фінансових продуктів і послуг пропонуються з використанням цифрових засобів, що загрожує залишити "поза бортом" громадян, які не мають знань, навичок або належать до фінансово вразливих груп населення. Новий документ European Union/OECD, опублікований у 2022 р., – "Financial competence framework for adults in the European Union" [26] покращує розуміння фінансових навичок, необхідних дорослим для прийняття обґрунтованих рішень. Слід зазначити, що цифрові компетенції є наскрізними та актуальними для всієї системи фінансових компетенцій, що підтверджується результатами останнього дослідження [27]. На наш погляд, для розвитку цифрових фінансових компетенцій та підви-

щення рівня фінансової грамотності широких верств населення відповідно до "Рамки фінансових компетентностей дорослого населення України" [28], доцільно актуалізувати питання про забезпечення рівноправності доступу громадян до цифрового фінансового обслуговування. Про розширення яких прав йдеться? На нашу думку, в умовах стрімкої цифровізації фінансового простору доцільно порушити питання про *визнання вільного*

доступу до інтернету фундаментальним правом кожної людини – цифровим правом. Проте це питання доволі складне та дискусійне в контексті відображення у системі норм міжнародного права, що є предметом окремого дослідження. Зміст, спрямованість та основні складові цифрової фінансової інклюзії в умовах повоєнного відновлення та орієнтації на досягнення Цілей сталого розвитку відображено на рис. 2.

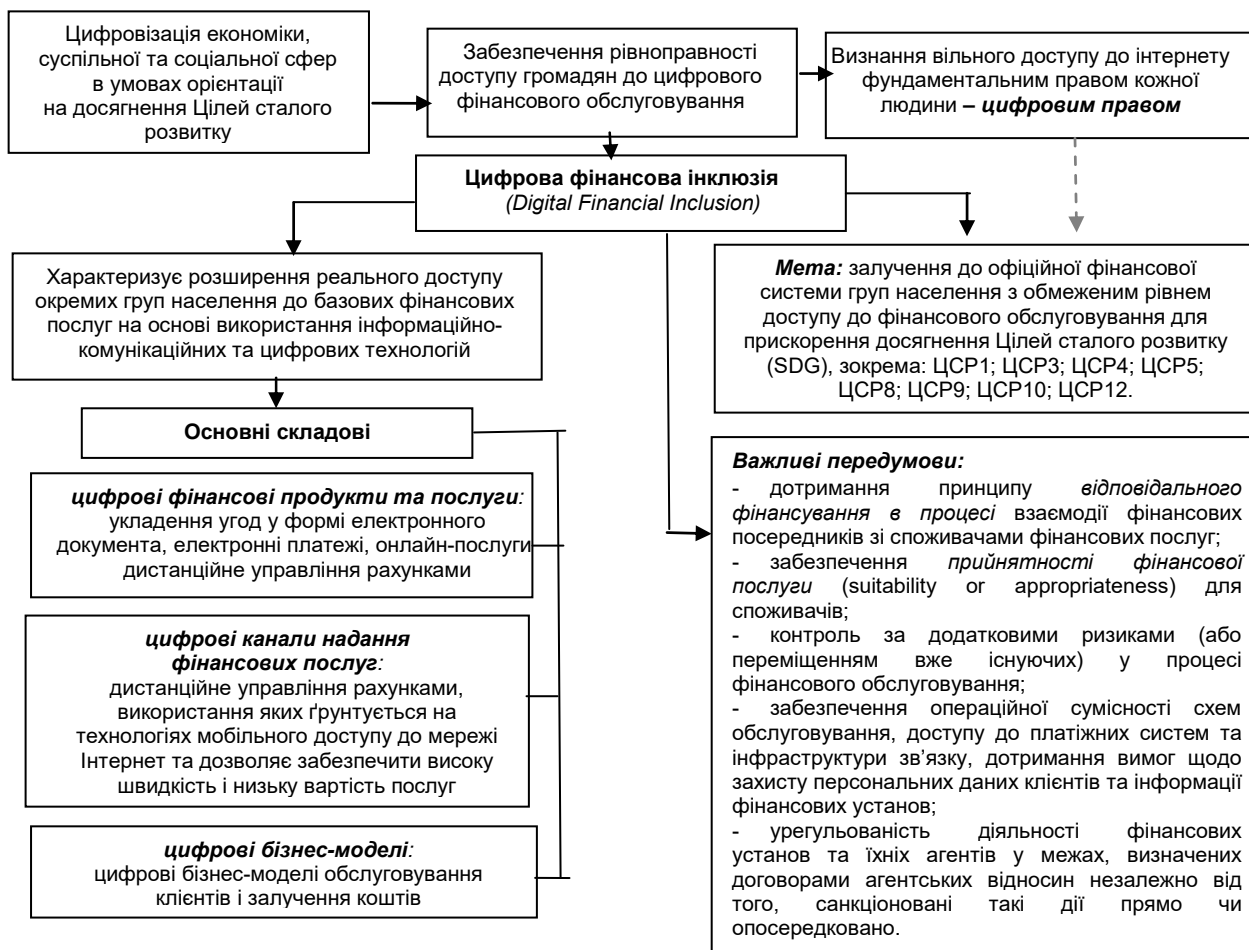


Рис. 2. Цифрова фінансова інклюзія: мета, основні складові та передумови

Джерело: розроблено авторами.

Зазначимо, що підвищення цифрового доступу населення до фінансових послуг потребує вдосконалення взаємодії фінансових посередників зі споживачами на основі *відповідального фінансування* – надання роздрібних фінансових послуг на принципах прозорості та справедливості, що потребує дотримання відповідного балансу між інтересами надавачів та споживачів фінансових послуг, а також попередження несправедливого ставлення та завдання збитків роздрібним споживачам фінансових послуг. Базовим поняттям для практики відповідального фінансування є *прийнятність фінансової послуги (suitability or appropriateness)* – ступінь того, наскільки продукт або послуга, запропонована фінансовою установою, відповідає фінансовому стану роздрібного клієнта, інвестиційним завданням, рівню толерантності до ризику, фінансовій потребі, знанням та досвіду.

Для цифрової фінансової інклюзії головну роль відіграє дистанційна форма обслуговування, використання

якої дозволяє споживачам одержувати послуги не безпосередньо у фінансових установах, а у третіх осіб – агентів або інших сторонніх посередників, які зазвичай надають їх на основі укладеної угоди. Для ефективного захисту прав споживачів при цифровому наданні фінансових послуг надважлива урегульованість діяльності фінансових установ та їхніх агентів. Фінансові установи мають нести відповідальність за власні дії та дії своїх агентів у межах, визначених договорами агентських відносин незалежно від того, санкціоновані такі дії прямо чи опосередковано. Окрім того, фінансові послуги мають відповідати потребам клієнтів і надаватися за ціною, доступною для споживачів і прийнятною для постачальників.

Зауважимо, що упродовж останнього часу особливу увагу приділено питанням доступу населення країн з низькими доходами переважно до платіжних послуг. На нашу думку, це пояснюється масштабною роботою щодо просування та заохочення участі населення цих країн у

стійких глобальних ланцюжках створення вартості на основі реалізації платформного підходу. Платформний підхід має три основні рівні, а саме: базу даних біометричної ідентифікації, адресацію віртуальних платежів та функціональну сумісність цифрових платежів.

В умовах повоєнного відновлення використання дистанційних моделей потребує забезпечення операційної сумісності схем такого обслуговування, доступу до платіжних систем та інфраструктури зв'язку, а також дотримання вимог щодо захисту персональних даних клієнтів та інформації фінансових установ. Також підвищується контроль за додатковими ризиками (або переміщенням

уже існуючих) у процесі фінансового обслуговування, які виникають при управлінні та зберіганні облікових даних і коштів клієнтів, їх ідентифікації, здійсненні платежів, участі агентів у процесі створення та використання інтерфейсу споживачів тощо.

У табл. 2 представлено значення окремих показників фінансової інклюзії, які характеризують рівень доступу населення України та різних груп країн світу, згрупованих за рівнем ВНД на душу населення, до базових фінансових послуг щодо відкриття рахунків, здійснення платежів і розрахунків, заощадження коштів та отримання позик у 2021 р.

Таблиця 2. Значення показників фінансової інклюзії за основними напрямками базового фінансового обслуговування у 2021 р., % дорослого населення

Показники	Країни світу загалом	Європа та Центральна Азія*	Україна	Країни, згруповані за рівнем ВНД (GNI) на душу населення (<i>Income group</i>)				
				високий	вище середнього	середній	нижче середнього	низький
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Відкриття рахунків:								
Наявність рахунку	76,2	89,6	83,6	96,4	84,3	72,4	62,4	39,0
Наявність рахунку у фінансовій установі	74,0	89,3	83,6	96,4	83,8	70,0	58,5	23,9
Наявність рахунку серед окремих груп дорослого населення:								
– чоловіки	78,3	81,0	87,1	96,0	86,3	75,1	65,5	43,9
– жінки	74,0	74,9	80,7	96,7	82,3	69,6	59,2	34,5
– населення країни, що належить до категорії 40 % найбіднішого	71,9	71,6	79,7	94,4	78,8	67,7	58,4	29,5
– непрацездатне населення	65,4	68,3	75,1	95,2	68,2	57,6	55,0	22,9
Платежі та розрахунки:								
Утримують кошти на рахунках у фінансових установах	46,5	39,4	39,0	84,5	52,4	38,3	26,5	11,8
Утримують кошти на рахунках мобільних грошей	4,3	3,2	н/д	0,1	3,1	5,0	7,7	14,4
Є власниками дебетових або кредитних карток	54,7	60,2	72,4	90,9	59,8	47,1	27,7	10,9
Здійснювали платежі або переказ (отримання) грошей з рахунку фінансової установи, використовуючи мобільний телефон або інтернет	38,6	44,6	51,6	65,6	56,9	32,8	12,7	7,7
Використовували мобільний телефон або інтернет для здійснення онлайн-покупок	39,0	35,4	41,9	64,5	62,1	33,9	10,4	3,9
Мають рахунки мобільних грошей	10,2	16,7	н/д	0,3	9,9	12,1	13,9	27,0
Здійснили або отримували цифрові платежі	64,1	73,8	81,3	94,6	80,4	57,5	38,3	35,4
Мають доступ до інтернету	63,4	82,5	89,3	90,6	81,3	57,8	38,2	24,8
Заощадження:								
Заощаджували на різні цілі	48,8	33,4	35,2	76,1	54,0	42,3	32,5	44,0
Здійснювали заощадження, використовуючи фінансову установу	29,4	13,5	10,5	57,9	35,9	23,2	12,7	8,5
Здійснювали заощадження, використовуючи ощадний клуб або скориставшись допомогою особи, яка не є членом родини	н/д	3,8	4,9	н/д	5,5	8,2	10,5	22,2
Заощаджували на старість	25,9	14,0	15,6	53,2	28,4	19,7	12,5	11,3
Мали депозит у фінансовій установі	64,8	70,3	77,2	89,9	71,4	56,5	38,7	40,9
Позики:								
Отримували позики:	52,9	51,4	56,5	64,9	54,7	49,8	45,8	57,6
– в офіційній фінансовій установі	28,4	28,4	34,1	55,9	35,1	22,4	11,7	9,1
– у родини або друзів	27,4	30,3	32,2	13,7	27,6	30,3	32,5	42,7
– в ощадному клубі (кредитній спілці)	н/д	0,8	0,4	н/д	0,8	2,6	4,1	11,3
Позичали кошти на оздоровчі чи медичні цілі	15,1	14,4	18,5	5,5	12,6	17,0	20,6	28,8

Примітка: * – за винятком країн з високим рівнем ВНД на душу населення.

Джерело: складено авторами за даними WBG, GPFI [4].

В Україні в 2021 р. 83,6 % дорослого населення мали рахунки в офіційних фінансових установах порівняно з 63 % у 2017 р. Серед громадян працездатного віку цей показник збільшився з 70 % до 75 % за період 2017–2021 рр., але значно нижчий, ніж у країнах ЄС, де значення цього показника перевищує 95 %.

Наявність рахунку є важливим індикатором доступу населення до системи фінансового обслуговування. Громадяни, які не мають рахунку в офіційній фінансовій установі, потрапляють до групи дорослого населення поза банківським обслуговуванням (*unbanked population*). За даними Світового банку, близько 1,7 млрд дорослих

людей у світі все ще залишаються незабезпеченими – без рахунку у фінансовій установі або рахунку, доступ до якого здійснюється через мобільного провайдера грошей. Зазначимо, що на 7 країн (КНР, Індія, Індонезія, Нігерія, Мексика, Пакистан, Бангладеш) припадає 56 % населення світу без банківського рахунку. Найбільша кількість таких осіб у КНР – майже 225 млн громадян [25].

Зауважимо, що наявність рахунку в офіційній фінансовій установі є необхідною передумовою для включення населення до системи офіційного фінансового обслуговування. Слід звернути увагу на спрямованість використання рахунку (табл. 3).

Таблиця 3. Спрямованість використання рахунку у фінансовій установі населенням у різних країнах світу та в Україні в 2017 та 2021 рр.

Показник	Країни світу в цілому	Європа та Центральна Азія*	Україна	Країни, згруповані за рівнем ВНД на душу населення (<i>Income group</i>)				
				високий	вище середнього	середній	нижче середнього	низький
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Використання рахунку для отримання заробітної плати, % одержувачів заробітної плати:								
2017 рік	61,4	71,7	66,7	86,7	62,7	50,8	34,9	30,5
2021 рік	70,4	74,2	71,9	89,0	78,1	63,0	39,7	42,5
Отримання заробітної плати у готівковій формі, % одержувачів заробітної плати:								
2017 рік	31,6	24,5	24,7	6,5	29,4	42,1	59,0	62,9
2021 рік	20,1	23,9	32,2	5,3	10,2	25,8	49,8	49,6
Використання рахунку для державних виплат, % одержувачів виплат дорослого віку:								
2017 рік	65,6	66,0	53,0	73,3	70,0	63,3	54,9	н/д
2021 рік	69,4	80,9	75,3	80,7	77,0	64,7	51,1	н/д
Використання рахунку для отримання пенсії, % одержувачів державної пенсії:								
2017 рік	н/д	60,0	52,4	86,4	н/д	н/д	н/д	н/д
2021 рік	н/д	73,2	76,9	83,3	н/д	н/д	н/д	н/д
Використання рахунку для оплати комунальних послуг, % дорослого населення:								
2017 рік	21,5	22,6	20,0	59,5	21,2	13,9	7,5	1,6
2021 рік	24,9	32,6	42,1	63,3	24,4	16,2	9,3	5,2
Використання рахунку для оплати комунальних послуг, % дорослого населення – платників комунальних послуг:								
2017 рік	37,6	32,2	26,4	77,9	32,4	25,4	16,5	7,9
2021 рік	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Використання рахунку для здійснення внутрішніх грошових переказів, % дорослого населення, що здійснювало переказ грошей:								
2017 рік	н/д	н/д	н/д	н/д	н/д	н/д	н/д	н/д
2021 рік	н/д	64,4	62,4	н/д	78,7	66,4	50,9	58,8

*Примітка: за винятком країн з високим рівнем ВНД на душу населення.

Джерело: складено авторами за даними WBG, GPFI [4, 25].

Отримані результати свідчать про те, що в 2021 р. в Україні 72 % дорослого населення одержували заробітну плату, використовуючи для цього рахунки в офіційних фінансових установах. На відміну від багатьох країн світу, в Україні спостерігалось зростання виплати заробітної плати у готівковій формі: частка дорослого населення, що отримувало заробітну плату виключно у формі готівки за період 2017–2021 рр. зросла з 24,7 до 32,2 %, що є загрозливою тенденцією та свідчить про

посилення тінізації економіки. Водночас підвищується рівень прозорості та персоналізованості виплат населенню: 75,3 % одержувачів державних виплат і 76,9 % пенсіонерів використовують для отримання коштів рахунки у фінансових установах.

Особливе занепокоєння викликає низьке значення показників заощадження: лише 35,2 % дорослого населення здійснювали заощадження, і лише 10,5 % скористалися для цього послугами фінансових установ.

Зниження доходів населення в Україні негативно позначилося на можливостях цільового заощадження на старість: у 2021 р. це робили лише 15,6 % дорослого населення (табл. 2).

Вважаємо, що цифрова фінансова інклюзія забезпечує надзвичайно високий рівень мобільності населення та гнучкості фінансового обслуговування в умовах повного відновлення на основі отримання можливості доступу до рахунку шляхом використання мобільного телефону або інтернету. Рівень доступу дорослого населення до інтернету є необхідною передумовою для переходу до фінансового обслуговування з використанням інноваційних технологій. У країнах з низьким рівнем ВНД на душу населення значення цього показника не перевищує 25 %. Для порівняння зазначимо, що рівень охоплення населення інтернет-послугами (за показником кількості абонентів на 100 жителів) у 2019 р. в Україні

дорівнював 46, у містах – 58, сільській місцевості – 22. Зауважимо, що в умовах масштабного руйнування цифрової інфраструктури внаслідок військових дій проблема інтернет-зв'язку суттєво погіршилася.

Охоплення населення традиційними каналами обслуговування з використанням платіжних карток в Україні у 2021 р. становило 72,4 %, що вище значення аналогічного показника для країн з рівнем доходів вище середнього, де власниками платіжних карток є 59,8 % дорослого населення (табл. 2). Залученню населення до офіційного фінансового обслуговування перешкоджає існування бар'єрів, які гальмують доступ населення до офіційного фінансового обслуговування. Як свідчать результати аналізу, у 2021 р. спостерігалось погіршення значень усіх показників, що характеризують наявність існуючих бар'єрів доступу населення до системи офіційного фінансового обслуговування в Україні (табл. 4).

Таблиця 4. Частка населення без постійного доступу до системи офіційного фінансового обслуговування в Україні та інших країнах світу в 2017 та 2021 рр.

Бар'єри	Частка дорослого населення, що не мають рахунку в офіційній фінансовій установі через наявність існуючих бар'єрів, % від чисельності населення без офіційного рахунку					
	Європа та Центральна Азія*	Україна	Країни, згруповані за рівнем ВНД на душу населення			
			вище середнього	середній	нижче середнього	низький
1	2	3	4	5	6	7
Пов'язані з діяльністю фінансових установ:						
– відсутність довіри до фінансових установ						
2017 рік	28,5	50,3	18,6	16,0	14,1	15,5
2021 рік	32,4	54,3	24,7	22,2	21,3	27,6
– висока вартість фінансових послуг						
2017 рік	27,3	40,0	28,3	25,9	24,1	29,2
2021 рік	36,0	46,6	35,7	36,7	37,1	32,8
– віддаленість фінансових установ						
2017 рік	14,7	22,4	21,0	20,7	20,5	29,5
2021 рік	21,9	32,8	25,3	31,0	33,0	36,5
Не пов'язані з діяльністю фінансових установ:						
– недостатність коштів						
2017 рік	48,5	58,4	57,8	60,3	62,2	76,7
2021 рік	55,4	59,9	58,0	61,1	62,1	81,9
– наявність рахунку в одного з членів родин						
2017 рік	30,2	21,3	32,5	27,6	24,1	9,8
2021 рік	28,0	30,2	31,2	30,5	30,2	11,6
– відсутність необхідної документації						
2017 рік	14,0	8,3	15,8	18,5	20,4	26,2
2021 рік	20,6	12,3	22,4	26,3	27,7	41,0
– релігійні причини						
2017 рік	5,9	5,7	4,8	5,7	6,4	7,1
2021 рік	9,7	6,4	8,9	9,7	10,0	11,2

*Примітка: за винятком країн з високим рівнем ВНД на душу населення.

Джерело: складено авторами за даними WBG, GPFI [4, 25]

На нашу думку, ці бар'єри умовно можна поділити на дві групи:

1) пов'язані з діяльністю фінансових установ: відсутність довіри до фінансових установ, висока вартість фінансових послуг, віддаленість фінансових установ;

2) не пов'язані з діяльністю фінансових установ: релігійні причини, відсутність необхідної документації, наявність рахунку в одного з членів родини, відсутність необхідності в рахунку.

Як свідчать результати аналізу, основною причиною виключення населення окремих країн світу із системи офіційного фінансового обслуговування є недостатність коштів для відкриття рахунку. Для населення країн з

низькими доходами значення цього показника в 2021 р. порівняно з 2017 р. зросло з 76,7 % до 81,9 %, а в Україні – з 58,4 % до 59,9 % (табл. 4).

Доцільно також звернути увагу на причини "фінансового виключення" населення із системи офіційного обслуговування, що пов'язані з діяльністю фінансових установ. Зокрема, в Україні у 2021 р. для 54,3 % респондентів з тих, що не мають рахунків у фінансових установах, основною причиною невідкриття рахунків стала відсутність довіри до фінансових установ.

Вкрай негативною тенденцією, що гальмує фізичний доступ населення до фінансових послуг, є критично низький рівень розвиненості фінансової інфраструктури порів-

няно з іншими країнами. Кількість відділень комерційних банків на 100 тис. дорослого населення в Україні зменшилась упродовж 2009–2021 рр. майже в 8,4 раза, із 3,22 до 0,39. Для порівняння зазначимо, що значення цього показника в 2021 р. дорівнювало в Іспанії – 37,42; Польщі – 23,21; США – 28,26; Туреччині – 15,01; Швеції – 11,41.

На основі опрацювання даних Global Findex та використання авторських методичних підходів (рис. 1) ми здійснили порівняльне оцінювання рівня цифрової фінансової інклюзії на основі використання бази даних Світового банку, яка містить результати репрезентативних обстежень на рівні фінансів домогосподарств 2017 та 2021 рр. У процесі аналізу першочергову увагу було зосереджено на групі показників, які дозволяють виокремити частку дорослого населення, що має активні рахунки в офіційних фінансових установах і можливість доступу до них та подальшого цифрового фінансового обслуговування (доступ та управління власними фінансами, у т. ч. оплата рахунків, здійснення онлайн-покупок, отримання коштів через цифрові канали та системи обслуговування).

В узагальненому вигляді рівень цифрової фінансової інклюзії визначається із застосуванням таких показників [21, с. 198–199]:

$$DFI = FI * K_{DP} * K_{MI} * K_f = A * (1 - K_{inact}) * K_{DP} * K_{MI} * K_f, \quad (1)$$

де DFI – показник цифрової фінансової інклюзії (рівень цифрового фінансового включення дорослого населення у віці старше 15 років), %; FI – частка дорослого населення у віці старше 15 років з доступом до фінансового обслуговування;

$$FI = A * K_{act} = A * (1 - K_{inact}), \quad (2)$$

де A – частка дорослого населення, що має рахунок в офіційній фінансовій установі, %.

Коригуючі коефіцієнти:

K_{act} – доросле населення з активним рахунком в офіційній фінансовій установі;

$$K_{act} = (1 - K_{inact});$$

K_{inact} – доросле населення з неактивним рахунком в офіційній фінансовій установі;

K_{DP} – доросле населення, що здійснювало або отримувало цифровий платіж упродовж минулого року;

K_{MI} – доросле населення, що використовувало мобільний телефон або інтернет для доступу до власного рахунку в офіційній фінансовій установі;

$$K_f – \text{частота платежів.}$$

Отримані результати свідчать про те, що в Україні частка дорослого населення, що мала доступ до офіційного фінансового обслуговування з використанням традиційних каналів та сервісів (у т. ч., з використанням платіжних карток) за період 2017–2021 рр. зростає з 61,9 % до 82,3 %, а на основі застосування лише цифрових каналів і сервісів – з 10,7 % до 14,3 %, що свідчить про позитивну динаміку щодо рівня охоплення населення офіційним фінансовим обслуговуванням.

Проте, на нашу думку, рівень цифрової фінансової інклюзії залишається ще низьким – лише 14,3 % мають доступ до отримання базових фінансових послуг на основі використання цифрових каналів і сервісів, що майже втричі менше значення аналогічного показника для країн з високим рівнем ВНД на душу населення (табл. 5).

Таблиця 5. Частка дорослого населення з доступом до офіційного фінансового обслуговування на основі використання традиційних і цифрових каналів та сервісів в Україні й інших країнах світу в 2017 та 2021 рр., %

Показники фінансової інклюзії за особливостями фінансового обслуговування	Країни світу в цілому	Європа та Центральна Азія*	Україна	Країни, згруповані за рівнем ВНД на душу населення				
				високий	вище середнього	середній	нижче середнього	низький
Доступність фінансового обслуговування:								
• з використанням традиційних каналів і сервісів								
2017 рік	58,44	62,63	61,89	92,67	67,19	53,43	40,95	21,95
2021 рік	66,75	86,53	82,26	95,82	81,45	60,97	44,34	22,20
• з використанням цифрових каналів і сервісів								
2017 рік	10,30	13,13	10,74	46,21	16,91	6,50	1,36	0,83
2021 рік	11,76	18,14	14,28	47,78	20,50	7,42	1,48	0,84

*Примітка: за винятком країн з високим рівнем ВНД на душу населення.

Джерело: розраховано авторами за даними WBG.

Зауважимо, що іноді помилково вважають, що онлайн-покупки товарів з подальшим розрахунком із використанням платіжної картки свідчить про цифрову фінансову інклюзивність, тобто про цифрову "включеність" до системи фінансового обслуговування. Це твердження не є вірним, оскільки оплата товарів з використанням платіжних карток відповідає розрахункам і платежам на основі використання традиційних каналів фінансового обслуговування.

ВИСНОВКИ ТА ДИСКУСІЯ. За результатами проведеного дослідження можна дійти висновку, що інфраструктура надання цифрових фінансових послуг і рівень цифрового фінансового обслуговування в Україні ще залишаються на відносно низькому рівні порівняно з європейськими країнами та країнами групи середнього рівня доходів населення.

Визначено, що основними причинами посилення обмежень доступу дорослого населення до фінансових послуг в Україні у 2021 р. порівняно з 2017 р, є:

1) нерівномірність доступу громадян до фінансових послуг в окремих регіонах України; примусове відсторонення від системи офіційного фінансового обслуговування внаслідок військових дій, вимушеної міграції, руйнування інфраструктури;

2) добровільна відмова через відсутність доходів і зниження попиту на окремі фінансові продукти та послуги;

3) вимушене відсторонення від офіційного фінансового обслуговування через відсутність довіри до фінансових установ, їх віддаленість, високі тарифи тощо;

4) низька зацікавленість або обмежені можливості небанківських фінансових установ у наданні певних видів фінансових послуг з використанням цифрових каналів обслуговування;

5) недостатнє законодавче та нормативне врегулювання надання окремих видів послуг і використання окремих каналів та інноваційних інструментів;

6) низький рівень обізнаності громадян щодо використання інноваційних продуктів і послуг.

Загалом, цифровізація фінансового посередництва позитивно впливає на фінансове обслуговування населення, проте існуючі бар'єри можуть суттєво уповільнити процес цифрового доступу населення до системи офіційного фінансового обслуговування в умовах повоєнного відновлення. Ураховуючи цю ситуацію, перехід до моделі "cashless economy", який реалізується НБУ та базується на забезпеченні права громадян на вільний вибір способу оплати та широкому розвитку платіжної інфраструктури, гальмується через існування бар'єрів, головними серед яких є руйнування інфраструктури та примусове відсторонення частини населення від системи офіційного фінансового обслуговування, низький рівень доходів більшості громадян, відсутність довіри до фінансових установ, високий рівень тінізації економіки та інші.

З метою підвищення рівня цифрової фінансової інклюзії та забезпечення цифрового доступу більш широких верств населення України до системи офіційного фінансового обслуговування, на наш погляд, доцільним є:

- уточнення державними регуляторами критеріїв визначення та переліку базових фінансових послуг, що надаються фінансовими установами в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення на основі використання цифрових каналів і систем обслуговування;

- організація моніторингу з виявлення та усунення бар'єрів вимушеного відсторонення окремих категорій споживачів, у т. ч. внутрішньо переміщених осіб (ВПО), від системи офіційного фінансового обслуговування;

- проведення моніторингу тарифів на базові та інноваційні фінансові послуги; розвиток інфраструктури для надання цифрових фінансових послуг у зручній для споживачів формі та за ціною, прийнятною для споживача та економічно обґрунтованою для фінансової установи;

- розширення цифрових каналів обслуговування з використанням цифрових бізнес-моделей діяльності банківських і небанківських фінансових установ;

- обговорення змісту "Рамки фінансових компетентностей дорослого населення України" для визначення переліку першочергових заходів та ініціатив, спрямованих на підвищення фінансової грамотності та цифрової фінансової інклюзії громадян України в умовах повоєнного відновлення;

- уточнення переліку найбільш релевантних компетентностей для фінансово вразливих груп населення та

деяких конкретних цільових груп (жінки, літні люди, групи з низьким рівнем доходу) для підвищення ефективності реалізації Національної стратегії розвитку фінансової грамотності до 2025 р.

Список використаних джерел

1. Our Work on the Sustainable Development Goals in Ukraine. URL: <https://ukraine.un.org/en/sdgs>.
2. Стратегія розвитку фінансового сектору України до 2025 року. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/strategiya-rozvitku-finansovogo-sektoru-ukrayini-do-2025-roku-7686>.
3. World Bank. Finance for All? Policies and Pitfalls in Expanding Access : World Bank Policy Research Report, 2008. Washington, DC. URL: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/6905>.
4. The Global Findex Database 2021: Financial Inclusion, Digital Payments, and Resilience in the Age of COVID-19. URL: <https://globalfindex.worldbank.org>.
5. Financial inclusion is a key enabler to reducing poverty and boosting prosperity. URL: <https://www.worldbank.org/en/topic/financialinclusion/overview>.
6. Financial Inclusion Forum. Leaving No One Behind. 2019. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/finansova-inklyuziya-zadlya-ekonomichnogo-zrostannya-pidsumki-mijnarodnogo-forumu-z-finansovoyi-inklyuziyi-nikogo-za-bortom>.
7. A Digital Agenda for Europe. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52010DC0245&from=en>.
8. Міщенко В. І., Науменкова С. В., Міщенко С. В. Цифрові гроші центральних банків: майбутнє інституційних змін у банківському секторі // Фінанси України, 2021. № 2. С. 26–48. doi: 10.33763/finukr2021.02.026.
9. Mishchenko V., Naumenkova S., Grytsenko A., Mishchenko S. Operational risk management of using electronic and mobile money // Banks and Bank Systems, 2022. № 17 (3). P. 142–157. doi: [http://dx.doi.org/10.21511/bbs.17\(3\).2022.12](http://dx.doi.org/10.21511/bbs.17(3).2022.12).
10. Payment aspects of financial inclusion // Washington World Bank Group, 2016. URL: <http://documents.worldbank.org/curated/en/806481470154477031/Payment-aspects-of-financial-inclusion>.
11. Lauer K., Timoty L. Digital Financial Inclusion: Implications for Customers, Regulators, Supervisors, and Standard-Setting Bodies. Consultative Group to Assist the Poor (CGAP). URL: <https://www.cgap.org/sites/default/files/researches/documents/Brief-Digital-Financial-Inclusion-Feb-2015.pdf>.
12. Demirgüç-Kunt A., Hu B., Klapper L. Financial Inclusion in the Europe and Central Asia Region: Recent Trends and a Research Agenda // WBG, 2019. doi:10.1596/1813-9450-8830.
13. The Global Findex Database 2017. Measuring Financial Inclusion and the Fintech Revolution / A. Demirgüç-Kunt, L. Klapper, D. Singer et al. // The World Bank Economic Review, 2020. 34 (Supplement). P. S2–S8. doi: 10.1596/978-1-4648-1259-0.
14. Demirgüç-Kunt A., Klapper L., Singer D. Financial Inclusion and Inclusive Growth: A Review of Recent Empirical Evidence // Policy Research, 2017. WPS 8040. 25 p. URL: <http://documents1.worldbank.org/curated/en/403611493134249446/pdf/WPS8040.pdf>.
15. Винник Р. Розвиток фінансової інклюзії в Україні // Економіка та суспільство, 2021. № 31. doi:10.32782/2524-0072/2021-31-45.
16. Дудинець Л. А., Верней О. С. Фінансова інклюзивність та її детермінанти // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України, 2018. № 2(130). С. 8–13. URL: [http://irid.gov.ua/sep/sep20182\(130\)_008_DudynetsL_VerneiO.pdf](http://irid.gov.ua/sep/sep20182(130)_008_DudynetsL_VerneiO.pdf).
17. Гражевська Н., Чигиринський А. Розвиток підприємницьких цифрових екосистем як чинник повоєнного відновлення економіки України // Вісн. Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Економіка, 2022. № 2(219). С. 17–24. doi: 10.17721/1728-2667.2022/219-2/3.
18. Корнівська В. Інституційні ризики фінансової інклюзії // Економічна теорія, 2020. № 4. С. 45–64. doi: 10.15407/et2020.04.045.
19. Краус К., Краус Н., Поченчук Г. Інституціональні аспекти та цифровізація фінансової інклюзії в національній економіці // Innovation and Sustainability, 2022. № 2. С. 18–28. URL: <https://doi.org/10.31649/ins.2022.2.18.28>.
20. Кластерний підхід в оцінці довоєнного рівня фінансової інклюзії населення регіонів України на ринку банківських кредитів / Т. Майорова, І. Тимошенко, С. Урванцева та ін. // Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice, 2023. № 1(48). С. 64–76. URL: <https://doi.org/10.55643/fcaptp.1.48.2023.3975>.
21. Sithole N., Sullivan Mort G., D'Souza C. Building blocks of financial inclusion through customer experience value at financial touchpoints in Southern Africa // Internat. J. of Bank Marketing, 2021. № 39(3). P. 360–380. doi: 10.1108/IJBM-07-2020-0409.
22. Lee-Ying Tay, Hen-Toong Tai, Gek-Siang Tan. Digital financial inclusion: A gateway to sustainable development. Heliyon, 2022. № 8. doi: 10.1016/j.heliyon.2022.e0.

23. Naumenkova S., Mishchenko S., Dorofiev D. Digital financial inclusion: Evidence from Ukraine // *Investment Management and Financial Innovations*, 2019. № 16(3). P. 194–205. doi: 10.21511/imfi.16(3).2019.18.
24. Науменкова С.В., Міщенко С.В. Цифрова фінансова інклюзія: можливості та обмеження для України // *Наук. вісн. ОНУ*, 2020. № 1-2 (274-275). С. 133–149. doi: 10.32680/2409-9260-2020-1-2-274-275-133-149.
25. G20 Financial Inclusion Indicators (2016 Update). The Global Partnership for Financial Inclusion (GPFI). URL: <https://www.gpfi.org/publications/g20-financial-inclusion-indicators-2016-update>.
26. Financial competence framework for adults in the European Union // OECD, 2022. URL: <https://www.oecd.org/finance/financial-competence-framework-for-adults-in-the-European-Union.htm>.
27. Міщенко В., Науменкова С., Міщенко С. Наслідки пандемії COVID-19 та необхідність цифрової трансформації вищої освіти //

Вища школа, 2022. № 3-4. С. 7–34. URL: <https://www.researchgate.net/publication/365455608>.

28. Оприлюднено Рамку фінансових компетентностей дорослого населення України // НБУ, 24 лист. 2024. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/opriyudneno-ramku-finansovih-kompetentnostey-doroslogo-naselennya-ukrayini>.

Received: 15/01/2023
1st Revision: 06/02/2023
Accepted: 25/03/2023

Author's declaration on the sources of funding of research presented in the scientific article or of the preparation of the scientific article: budget of university's scientific project.

S. Naumenkova, Dr. Sci. (Econ.), Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine,
S. Mishchenko, Dr. Sci. (Econ.), Prof.
Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, Ukraine,
V. Mishchenko, Dr. Sci. (Econ.), Prof.
The Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine

DIGITAL FINANCIAL INCLUSION TO ACCELERATE THE ACHIEVEMENT OF THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS

The content, direction, and main components of digital financial inclusion are determined to accelerate the achievement of the Sustainable Development Goals in the conditions of the post-war recovery of Ukraine. Based on the use of the World Bank database, which contains the results of representative surveys at the level of household finances, a quantitative assessment of the level of digital financial inclusion in the main directions of basic financial services of adults in Ukraine compared to other world countries was carried out. According to the results of the research, the authors justify the conclusion that the digital financial infrastructure and the level of digital financial services in Ukraine remain relatively low compared to European countries and middle-income economies. It has been identified the reasons for the "financial exclusion" of the population of Ukraine from the system of formal financial services. It was concluded that the transition to the "cashless economy" model in Ukraine is slowing down due to barriers. The main barriers limiting the access of the population of Ukraine to formal financial services are underdevelopment of the financial infrastructure, forced exclusion of a part of the population from financial services, not enough money of a large number of consumers, lack of trust in financial institutions, high level of the shadow economy in Ukraine and others. The results of the study contain recommendations to overcome existing barriers to expand the population's digital access to basic financial services in Ukraine. The issue of recognizing free access to the Internet as a fundamental right of every person – a digital right – has been updated.

Keywords: financial services, digital financial inclusion, financial institution, financial indicators.

References (in Latin): Translation / Transliteration/ Transcription

1. Our Work on the Sustainable Development Goals in Ukraine. (n.d.). URL: <https://ukraine.un.org/en/sdgs>.
2. The National Bank of Ukraine. (2021). Strategy of Ukrainian Financial Sector Development until 2025. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/strategiya-rozvitku-finansovogo-sektoru-ukrayini-do-2025-roku-7686>.
3. The World Bank. (2008). Finance for All? Policies and Pitfalls in Expanding Access. World Bank Policy Research Report. Washington, DC. URL: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/6905>.
4. The World Bank (n.d.) The Global Findex Database 2021: Financial Inclusion, Digital Payments, and Resilience in the Age of COVID-19 URL: <https://globalfindex.worldbank.org>.
5. The World Bank. (n.d.). Financial inclusion is a key enabler to reducing poverty and boosting prosperity. URL: <https://www.worldbank.org/en/topic/financialinclusion/overview>.
6. The National Bank of Ukraine. (2019). Financial Inclusion Forum. Leaving No One Behind. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/finansova-inklyuziya-zadlya-ekonomichnogo-zrostannya-pidsumki-mijnarodnogo-forumu-z-finansovoyi-inklyuziyi-nikogo-za-bortom>.
7. A Digital Agenda for Europe. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52010DC0245&from=en>.
8. Mishchenko V., Naumenkova, S. Mishchenko S. (2021). Central bank digital currency: the future of institutional changes in the banking sector. *Finance of Ukraine*. 2. P. 26–48. doi: 10.33763/finukr2021.02.026.
9. Mishchenko V., Naumenkova S., Grytsenko A., Mishchenko S. (2022). Operational risk management of using electronic and mobile money. *Banks and Bank Systems*. 17(3). P. 142–157. doi: 10.21511/bbs.17(3).2022.12.
10. The World Bank. (2016). Payment aspects of financial inclusion. Washington. URL: <http://documents.worldbank.org/curated/en/806481470154477031/Payment-aspects-of-financial-inclusion>.
11. Lauer K., Timoty L. (2015). Digital Financial Inclusion: Implications for Customers, Regulators, Supervisors, and Standard-Setting Bodies. Consultative Group to Assist the Poor. URL: <https://www.cgap.org/sites/default/files/researches/documents/Brief-Digital-Financial-Inclusion-Feb-2015.pdf>.
12. Demircuc-Kunt A., Hu B., Klapper L. (2019). Financial Inclusion in the Europe and Central Asia Region:Recent Trends and a Research Agenda. doi: 10.1596/1813-9450-8830.
13. Demircuc-Kunt A., Klapper L., Singer D., Ansar S., Hess, J. (2018). Measuring Financial Inclusion and the Fintech Revolution. doi: 10.1596/978-1-4648-1259-0.
14. Demircuc-Kunt A., Klapper L., Singer D. (2017). Financial Inclusion and Inclusive Growth: A Review of Recent Empirical Evidence. Policy Research. URL: <http://documents1.worldbank.org/curated/en/403611493134249446/pdf/WPS8040.pdf>.
15. Vynnyk R. (2021). Development of financial inclusion in Ukraine. *Economy and Society*. 31. doi: 10.32782/2524-0072/2021-31-45.
16. Dudynets L., Vernei O. (2018). Finansova inklyuzyvnist' ta yiyi determinanty [Financial inclusion and its determinants]. In *Sotsial'no-ekonomichni problemy suchasnoho periodu Ukrayiny. Socio-Economic Problems of the Modern Period of Ukraine*: Vol. 130 (2) P. 8–13. URL: [http://ird.gov.ua/sep/sep20182\(130\)/sep20182\(130\)_008_DudynetsL,VerneiO.pdf](http://ird.gov.ua/sep/sep20182(130)/sep20182(130)_008_DudynetsL,VerneiO.pdf).
17. Grazhevska N., Chyhyrnskyi A. (2022). Development of Entrepreneurial Digital Ecosystems as a Factor in the Post-War Recovery of Ukraine's Economy. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Economics*. 2(219). P. 17-24. doi: 10.17721/1728-2667.2022/219-2/3.
18. Kornivska V. (2020). Institutional risks of financial inclusion. *Economic Theory*. 4. P. 45-64. doi: 10.15407/et2020.04.045.
19. Kraus K., Kraus H., & Pochenchuk Г. (2022). Institutional aspects and digitalization of financial inclusion in the national economy. *Innovation and Sustainability*. 2. P. 18–28. URL: <https://doi.org/10.31649/ins.2022.2.18.28>.

20. Mayorova, T., Tymoshenko, I., Urvantseva, S., Chernyak, R., & Lutsiv, P. (2023). Cluster approach in assessing the pre-war level of financial inclusion of population from different regions of Ukraine in the market of bank loan. *Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice*. 1(48). P. 64–76. URL: <https://doi.org/10.55643/fcaptop.1.48.2023.3975>.
21. Sithole N., Sullivan Mort, G., D'Souza C. (2021). Building blocks of financial inclusion through customer experience value at financial touchpoints in Southern Africa. *International Journal of Bank Marketing*. 39 (3), P.360-380. doi: 10.1108/IJBM-07-2020-0409.
22. Lee-Ying Tay, Hen-Toong Tai, Gek-Siang Tan. (2022). Digital financial inclusion: A gateway to sustainable development. *Heliyon*. #8. doi: 10.1016/j.heliyon.2022.e0.
23. Naumenkova S., Mishchenko S., Dorofeiev, D. (2019). Digital financial inclusion: Evidence from Ukraine. *Investment Management and Financial Innovations*. 16 (3). P.194–205. doi: 10.21511/imfi.16(3).2019.18.
24. Naumenkova S., Mishchenko S. (2020). Digital financial inclusion: opportunities and barriers for Ukraine. *Scientific Bulletin of the Odessa National Economic University*. 1-2 (274–275). P. 133-149. doi: 10.32680/2409-9260-2020-1-2-274-275-133-149.
25. The Global Partnership for Financial Inclusion (GPFI). (2016). G20 Financial Inclusion Indicators (2016 Update). URL: <https://www.gpfi.org/publications/g20-financial-inclusion-indicators-2016-update>.
26. The Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). (2022). Financial competence framework for adults in the European Union. URL: <https://www.oecd.org/finance/financial-competence-framework-for-adults-in-the-European-Union.htm>
27. Mishchenko V., Naumenkova S. (2022). Naslidki pandemi COVID-19 ta neobhidnist cifrovoyi transformaciyi vishoyi osviti. *Vishcha Shkola*. 3-4. P. 7–34. URL: <https://www.researchgate.net/publication/365455608>.
28. The National Bank of Ukraine. (2022). NBU Publishes Financial Competences Framework for Adults in Ukraine. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/oprilyudneno-ramku-finansovih-kompetentnostey-doroslogo-naselennya-ukrayini>.